

SZALAI MIKLÓS

**Befogadás, értelmezés és kultusz:
Mussolini és az olasz fasizmus megítélése
a két világháború közötti Magyarországon**

Magyarországon a két világháború között valóságos kultusza volt Mussolininek és az olasz fasizmusnak – és egyáltalán nem csak a szélsőjobboldal körében. E különös jelenséget vizsgálva nem szabad a fasizmus *mai* – illetve 1945 utáni – értékeléséből kiindulnunk. Mai fasizmusképünket ugyanis – bármilyen kiindulópontból vizsgáljuk is a jelenséget, bármennyire objektivitásra törekszünk is – elkerülhetetlenül a *nácizmus* és az általa elkövetett szörnyű történelmi bűnök, mindenekelőtt a holokauszt – történelmi tapasztalata határozza meg.¹

A két világháború között a magyar gondolkodók, publicisták azonban még nem ezen a szemüvegen át látták a fasizmust. „Új”, szokatlan, s még ki nem próbált „koreszméről” volt szó, amely azt állította önmagáról, hogy a 20. század új valóságának megfelelő új életformát kínál a 19. század egyértelműen elavult, meghaladott eszméivel és intézményeivel szemben. Ez az új koreszme a világ minden részén érdeklődést, némelyekből csodálatot, némelyekből felháborodást váltott ki. Ebben a korszakban a totalitarizmus még teljesen új történelmi jelenség volt; nem lehetett tudni, hogy célja a tömegkommunikációs eszközök totális állami ellenőrzése és a civil társadalom minden önálló intézményének alárendelése az államnak; e modern diktatúra működési mechanizmusait nem lehetett úgy átlátni

¹ A retrospektív értelmezések sokféleségét, a probléma bonyolultságát kiválóan mutatja be Pöczik Szilveszter: *Fasizmusértelmezések*. Biadrukt Kiadó, Budapest, 1995.

és leírni, mint ma, a 20. század tapasztalatai után. A totalitárius politikai rendszerekről számos népszerűsítőjük – de sokszor még kritikusaik is – elhitték, hogy *valódi* társadalmi konszenzuson alapulnak, hogy az élet minden területét uniformizáló totalitárius állam és annak propagandája *valóban* a szóban forgó társadalmak nagy tömegeinek egységes akaratát fejezi ki...

Az olasz fasizmus – és a többi európai fasiszta mozgalom – ezenfelül „harmadik utat” jelenthetett a szabadversenyes kapitalizmus és az etatista szocializmus között, két olyan alternatíva között, amelyet a legtöbb európai értelmiségi egyaránt rossznak és meghaladottnak látott. Európa liberális rendje, a szabadverseny világa elvezetett az első világháborúhoz és a forradalmakhoz (majd a gazdasági világválsághoz), a szocializmust pedig szintén „kipróbálta” már az emberiség: Szovjet-Oroszországban (és Magyarországon is a Tanácsköztársaság alakjában). S ennek a kísérletnek az „eredménye” szintén meglehetősen riasztó volt. A korabeli szociáldemokrácia nem tudott meggyőző módon „harmadik utat” kínálni e két szélsőséggel szemben, hiszen a bolsevizmustól való minden elhatárolódása ellenére eszmei alapként fenntartotta a marxizmust. A fasizmus ezzel szemben azt állította, hogy az osztályellentéteket és a szabad versenyt egyaránt megszünteti; mégpedig a nemzeti érzés, a belőle következő közösségtudat és társadalmi szolidaritás, valamint a gazdaságot ezeknek az értékeknek alapján szabályozó korporatív rendszer révén. Az emberiség erkölcsi válsága, az első világháború előtt az egész kultúrát átjáró „kultúroptimizmus” és a haladásba vetett hit kudarca, a háború és a forradalmak alatt elszabadult tömegszenvédélyek, az urbanizáció révén a hagyományos közösségek szétesése szintén a fasizmus malmára (is) hajtotta a vizet: úgy tűnt, hogy az egyén egzisztenciális-erkölcsi elbizonytalanodásának ellen szere is a fasizmus által hirdetett közösségeszmény, fegyelem, heroikus erkölcs lehet. A „tömegkultúra” és az éleződő szociális feszültségek korában a fasizmus „harmadik utat” jelentett abban az értelemben is, hogy nem a régi elitek uralmát akarta

fenntartani, és nem is egyszerűen egyenlősíteni akart, hanem új elitet teremteni.²

Magyarországon a fasizmus eszmei vonzerejét növelte a trianoni trauma; a régebbi nemzetállami keretek és az azokra épülő nemzeti identitás válsága. Az 1918 előtti Magyarországon a magyarság nemzettudatát – bár megjelent már a konzervatív nacionalizmus is – a dualizmus kori *nemzeti liberalizmus* formálta. A nemzeti liberalizmus Magyarországon a történeti alkotmányossághoz és az abban fundált „egy politikai nemzet” gondolatához kapcsolódott. Ez a nemzeti liberalizmus és a ráépülő nemzettudat azonban a trianoni katasztrófával ellehetetlenült: helyébe a Horthy-korszakban radikálisabb és etnokulturális tartalommal telítődő új magyar nacionalizmus lépett. A magyar politikai elit egyfelől ragaszkodott Nagy-Magyarország helyreállításának a gondolatához, másrészt az immár nem politikai, hanem etnikai kategóriaként meghatározott magyarságnak vezető szerepet szánt a Duna-medencében. Ez az új, etnikai, romantikus és konzervatív nacionalizmus pedig sokszor érintkezett a fasiszta gondolattal.³ Szekfű Gyula nagy eszmei szintézise, a *Három nemzedék* elhatárolódott az első világháború előtti liberális nacionalizmustól, s egyértelműen konzervatívként definiálta önmagát; a harmincas években azonban már az óriási tekintélyű Szekfűnek is vitáznia kellett olyan újjobboldali történészekkel és történetpolitikai gondolkodókkal, akik nem a történeti magyar állam, hanem a „nép” fogalmából indultak ki.⁴

Mindezen túl Olaszország – bár az első világháborúban a velünk ellenséges oldalon harcolt, s Magyarországhoz tartozó területet, Fiumét is megszerzett – viszonylag közel volt és sokféle kulturális és történelmi kapcsolattal kötődött hazánkhoz:

² Az elitelméleteknek – mindenekelőtt Pareto szociológiájának – a kifermülő fasizmusra gyakorolt hatását illetően lásd ORMOS Mária: *Nácizmus-fasizmus*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 196–197.; Gustave Le Bon eszméiről, s az európai gondolkodás nemzetkarakterológiai vonulatára gyakorolt hatásáról TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Európában*. Bibó István Szellemi Műhely, Argumentum Kiadó, Budapest, 2000. 53.

³ Uo. 346–349.

⁴ ROMSICS Gergely: *Történetpolitikai gondolkodók*. In: *A magyar jobboldali hagyomány. 1900–1948*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 414–448.

Mátyás királynak olasz felesége volt, az osztrák nagyhatalom ellen együtt vívták az 1848-as szabadságharcot, Garibaldi seregében magyar emigránsok harcoltak stb. A két ország nemzetközi érdekeit és politikáját összekapcsoló legfontosabb tényező azonban az volt, hogy az olasz nacionalizmus és maga Mussolini – bár Olaszország a győztes oldalon harcolt – éppúgy sérelmezte és meg akarta változtatni az első világháborút lezáró békerendszert, mint a magyarok. A békerendszer megváltoztatásának szándéka, a két országot Franciaország és a kisan-tant ellen hangoló érdekszempontok folytán adódott a magyar–olasz együttműködés szükségessége, s ezt tovább erősítették a gazdasági érdekek: Olaszország a magyar mezőgazdaságnak, Magyarország az olasz iparnak volt fontos piaca.⁵

Horthy-Magyarország és a fasiszta Olaszország között tehát rendkívül meleg, baráti viszony alakult ki, s ez értelemszerűen kihatott arra is, ahogy a magyar értelmiségiek a fasizmust megítélték. A fasiszta Olaszországban intézmények sora ápolta a Magyarországgal való barátságot és népszerűsítette a magyar revízió gondolatát.⁶ Magyarországon a kulturális kapcsolatok ápolása érdekében már 1920-ban társaságot szerveztek, a Korvin Mátyás Társaságot, melynek elnöke maga Berzeviczy Albert, az MTA elnöke volt, s amely *Corvina* címmel olasz nyelvű folyóiratot is adott ki. 1927-ben Bethlen István örök barátsági szerződést kötött a fasiszta Olaszországgal. Rómában létrejött a magyar akadémia (*Accademia d'Ungheria*), amely nemcsak az egyházi, történeti, régészeti tanulmányokat folytató magyaroknak adott otthont, hanem a Róma kulturális örökségével megismerkedni vágyó magyar művészek csapatának is, akikből azután Aba Novák Vilmos⁷ – a „kurzus” féléves festője – vezetésével kialakult a magyar képzőművészet „római iskolája”.

⁵ DR. BADICS László: *Mit tett Mussolini Magyarországot?* Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1938.

⁶ BALLA Ignác: *A Duce és a dolgozó új Itália*. Singer és Wolfner, Budapest, 1932.

⁷ Aba-Novák Vilmos az állami és egyházi megrendelésre készült, vallásos és nacionalista témákat modern képzőművészeti eszközökkel jelenítette meg. Szerepeltetése azt fejezte ki, hogy az alapján konzervatív Horthy-rendszer kultúrpolitikája – hasonlóan az olasz fasizmuséhoz – „modernebb” nemzeti identitás, hazafiság megteremtésére törekedett.

⁸ Új lendületet vett ekkor az Olaszországgal, a fasiszmussal és Mussolinival foglalkozó könyvek hivatalosan támogatott kiadása is.⁹

Habár már korábban is alakultak Magyarországon olyan pártok, amelyek nyíltan azonosultak a fasiszmussal – így 1922-ben a Magyar Fascista Tábor –, ezek eleinte elszigeteltek maradtak. A barátsági szerződés aláírása után azonban újabb pártok jöttek létre, támaszkodva azokra is, akik korábban a Fajvédő Pártban, Bethlen rendszerének Gömbös által vezetett szélsőjobboldali ellenzékében tevékenykedtek. (Maga az 1928-ban feloszlott Fajvédő Párt azonban nem tekinthető fasisztának, mert bár erős államhatalmat követelt, sem a diktatúra, sem a korporációs rendszer kiépítése nem szerepelt a programjában.)¹⁰ Ilyen pártkezdemény volt a Magyar Fascista Munkások Pártja, majd 1928-ban a Magyar Fascista Párt és a Magyar Országos Fascista Párt (ez utóbbit a fehérterror hírhedt különítményes vezére, Prónay Pál alapította). Programjukban már a korporatív állam eszményét hirdették, s az – olykor meglehetősen radikális – szociális követelések mellett olyan parlamentet akartak, amelyben a politikai pártok helyett az egyes szakmák képviselői jelennek meg. Igaz, hogy ezek a pártok – és az általuk indított lapok – rövid életűnek bizonyultak, de hatásuk nem volt lebecsülendő: ráirányították a közvélemény figyelmét – a fasiszta Olaszország gazdasági és kulturális eredményei mellett – a fasiszta belső berendezkedés vélt érdemeire is.¹¹

1932-ben pedig, a gazdasági világválság és Bethlen István bukása után Gömbös vezetésével olyan politikai csoportosulás

⁸ KOLTAY-KASTNER Jenő: *Olasz-magyar művelődési kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság kiadása, Budapest, 1941.

⁹ Néhány példa: Benito MUSSOLINI: *Válogatott beszédei*. Ford.: ZICHY Rafaelné. Magyar Irodalmi Társulat kiadása, Budapest, 1927; *Mussolini Benito gondolatai*. (Bethlen István előszavával.) Elegius kiadó, Budapest, 1928; KEMECHEY László: *Mussolini életrajza*. Újságüzem nyomda, Budapest, 1927; Johann Wilhelm MANNHARDT: *A fasiszmus*. Ford.: KOMÁN Andor és WUCSKITS Jenő. Magyar Jövő Kiadás, Miskolc, 1927.

¹⁰ VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 117–146.

¹¹ PAKSA Rudolf: *Magyar Nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikai, sajtója*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 2013. 53–54.

került hatalomra, amely nemcsak külpolitikai orientációt, nemcsak kulturális ideált látott a faszizmusban, hanem belpolitikai vonatkozásban is expliciten az olasz faszizmus berendezkedését tekintette politikai eszményének.¹²

A magyarországi szélsőjobboldallal ellentétben az olasz faszizmus (amíg Mussolini Hitler szövetségese nem lett) nem volt antiszemita.¹³ A zsidó származású magyar szerzők tehát (pl. Balla Ignác, a költő, író, újságíró és műfordító, aki a magyar-olasz kulturális kapcsolatok ápolása terén komoly munkát végezve végül 1926-ban Olaszországban telepedett le, s ott élt haláláig) ugyancsak „kiélhették” ebben a vonatkozásban a maguk jobboldali, szélsőjobboldali szimpátiáit. A lelkesedést és az eszmei azonosulást elősegítette a fasiszta ideológia „cseppfolyós” jellege is. Hitlerrel ellentétben, aki politikai pályája kezdetétől fanatikusan hitt a maga világnézetében, Mussolini a maga doktrínáját állandóan, s szinte észrevétlenül változtatta, és a pillanatnyi viszonyoknak megfelelően átértelmezte. Az olasz nacionalizmuson és a hatalom akarásán kívül ennek az ideológiának nem is volt semmilyen szilárd tartalma.¹⁴ Végül: a faszizmus megmentette Olaszországot a kommunista forradalomtól, attól a rendszertől, amelyet úgyszólván az egész magyar társadalom – az 1919-es Tanácsköztársaság tragikus tapasztalatai miatt – egységesen elutasított.

Mindez együttesen magyarázza, hogy nemcsak a szélsőjobboldali, hanem a liberális és a konzervatív publicisták, társadalom-teoretikusok jelentős része is lelkesedett ebben a korszakban a fasiszta Olaszországért.

¹² VONYÓ József: Diktatúra – olasz mintára. A Gömbös-csoport az államról az 1930-as évek első felében. In: VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikálisizmus. Tanulmányok*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001. 52–66.

¹³ Olaszországban a magyarországinál sokkal kisebb létszámú, kisebb gazdasági befolyással rendelkező és jobban asszimilált zsidóság élt, ezért a zsidókérdés jelentősége sokkal csekélyebb volt, mint Magyarországon. Számos olasz zsidó fasisztapárt-tag volt, s többen közülük hosszabb-rövidebb ideig Mussolini bizalmasai, tanácsadói közé tartoztak. Mindamellett az olasz faszizmus táborában a Hitlerrel kötött szövetséget megelőzően is voltak aktív és szélsőséges antiszemisták – például a híres író, Giovanni Papini is.

¹⁴ ORMOS Mária: *Nácizmus-faszizmus*. I. m. 176.

A fasiszmussal foglalkozó magyar művek között vannak olyanok, amelyek egyértelműen és kizárólag a rajongás hangján írnak Olaszországról. Ilyenek Bikkal Dénes munkái. Bikkal, aki nyolc évig élt Olaszországban, s személyesen tapasztalta meg a fasiszta tömegmozgalom lendületét, semmiféle kritikát sem fogalmaz meg a rendszerrel szemben.¹⁵ Szerinte Benito Mussolini nagyformátumú, bölcs és erős vezér, akit a tömegek lelkesen követnek, s aki valódi nemzeti egységet teremtett; a létrejött intézmények pedig – a szindikátusok és korporációk, valamint a munkaügyi bíróságok is – az egyes társadalmi csoportok valódi, spontán módon létrejött érdek-képviselői szervei, amelyek méltányosan és igazságosan rendezik a munkaadók és a munkavállalók közötti, valamint az összes többi konfliktusokat.

Természetesen Bikkal is megjegyzi, hogy a fasiszta korporációk alakítása során „új köztudatot kellett alkotni, új légkört formálni, s közben az ellenállókat szép szóval meggyőzni és megnyerni az új tanok részére. Ha a szép szó nem használt, úgy a fasizmus mert energikusabb eszközökhöz is nyúlni.” De szerinte ez a „nemzetátalakító nehéz munka” 1927-re befejeződött, minden munkás és tisztviselő a korporációkba tömörül.¹⁶

Az 1927-ben megjelent *Carta del Lavoro* garantálja a munkások jogát a munkához, a fizetett szabadsághoz, a baleset- és betegségi biztosításhoz, a nyugdíjhoz, s gondoskodik a munkások továbbképzéséről, műveltségük emeléséről, a káros szenvedélyekről való leneveléséről. (Bikkal lelkesedésében teljes egészében magyarrá is fordította a *Carta del Lavoro* szövegét.) Bemutatja a tizenhárom nagy korporáció küldötteiből összeállított fasiszta parlamentet is; összeveti a dualizmus kori Magyarország parlamentjével, s kimondja: „Országot vezetni, annak fejlődését egységes elv alapján kidolgozni, megépíteni sorjában mindent, vasutakat, iskolákat, kórházakat, fejleszteni a mezőgazdaságot, támogatni az ipart és kereskedelmet, egységes terv alapján aktívvá tenni a kereskedelmi mérleget, mindezeket zökkenés nélkül és céltudatosan csak érdek-képvi-

¹⁵ DR. BIKKAL DÉNES: *A fasiszta Olaszország. Mit alkotott a fasizmus öt év alatt?* Stádium Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1928.

¹⁶ Uo. 25.

seleti parlament útján lehet elérni.”¹⁷ Bár Bikkal Dénes könyvében semmiféle utalás nincs arra, hogy Magyarországon is be kellene vezetni a fasiszta rendszert, a szerző egész attitűdjéből kitűnik, hogy ezt a társadalmi problémák egyetemes érvényű megoldásának tekinti.

Akadtak a fasizmusnak más csodálói is Magyarországon, akik viszont a rendszert elsősorban a regionális tradíciók és kultúrák által megosztott Olaszország *nemzeti-kulturális egysége* megteremtőjének, a „latinság” és a „római” erkölcs hordozójának látták. A korporatív rendszerben is elsősorban azt értékelték, hogy be tudja kapcsolni a nemzet különböző részeit a nemzeti egységbe, a közös nemzeti erőfeszítésekbe.¹⁸ Ez viszont legalábbis impliciten magába foglalt egy olyan felfogást, amely szerint a fasizmus az olasz nemzeti sajátosságoknak megfelelő rendszer, s nem „másolható le” más országokban. (Ez egybeesett az olasz rendszer önszemléletével is, mert Mussolini is sokáig azt állította: a fasizmus nem „exportcikk”).

Magyarországnak is volt természetesen egy olyan vezetője, Horthy Miklós, aki, miután uralma megszilárdult, egyre inkább a nemzeti identitás szimbólumává vált, s kibontakozott körülötte egyfajta állami kultusz. (A „kormányzósértés” például jogilag definiált külön bűncselekmény lett, ugyanolyan, mint korábban a királysértés.) Csakhogy Horthy a rendi alkotmányban kodifikált „kormányzói” méltóságot viselte, az egykori dinasztikus uralkodó, Ferenc József szárnysegédje volt; egész fellépésében, uralmának „díszleteiben” volt egyfajta „feudális”, utórendies jelleg. A Horthy-kultusz a Bethlen-konzolidáció során egyre inkább a hagyományos uralkodói reprezentációra emlékeztető imázs köré szerveződött.¹⁹ A Duce viszont, aki forradalmi úton került hatalomra, maga is sportolt, olasz nemzeti sporttá tette a labdarúgást, ápolta a technika (például az autók) kultuszát, inkább a *modern* nemzeti identitás megteremtőjének

¹⁷ Uo. 36.

¹⁸ MISKOLCZY Gyula: *A győzelmes fasizmus...* Athenaeum Nyomda, Budapest, 1932. 11.

¹⁹ TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2009. 148.

és szimbólumának számított.²⁰ Imázsát erősítették a fasizmus-hoz csatlakozott futurista művészek, például Marinetti is.

Ezt a felfogást sokszor kiegészítette a fasizmus olyan szemlélete, amely szerint elsősorban nem új *rendszer*ről, hanem új *élet-felfogás*ról és kulturális eszményről van szó. Jelentősége elsősorban nem abban áll, hogy a társadalmi problémák kezelésének jobb rendszerét teremtette meg, hanem abban, hogy új, heroikus embertípust teremtett, szemben a háború utáni olasz nemzedék petyhüdtségével és cinizmusával, amelyet a fiatal Moravia A *közönyösök* című, ekkoriban híressé vált regényében ábrázolt.²¹ Ilyen módon, az olasz nemzeti lélek zseniális kifejezőjeként és újraélesztőjeként szemlélte Mussolinit Szabó Dezső is.²²

Megint mások – elismerve a rendszer alapvetően diktatórikus jellegét – leszögezték, hogy Olaszországban mindenestre „rend” van: „Sztrájkok nincsenek. Inkább túlszervezettség, túlságos rendfenntartás, a kritika elnyomása érvényesül. Tény azonban, hogy az olasz nemzet elviseli ezt az állapotot. S ha elviseli a jövőben is, úgy a fasizmus nem lesz a *Duce* személyéhez kötött rendszer.”²³

Magát Mussolinit sokszor azok is rendkívüli egyéniségnek tartották, akik a fasizmussal mint *rendszerrel* szemben egyébként kritikusak voltak.²⁴ A liberál-konzervatív Kornis Gyula,

²⁰ ANDREIDES Gábor: A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus. *Múltunk*, 2014/2. 124–147.

²¹ KASZTNER Gyula: A mai olasz regény. A fasizmus irodalmi hatása. (Különlenyomat a Magyar Szemle 1931. júliusi számából.) Kasztner Moravia „cinizmusával” szembeállít néhány – már a fasizmus hatása alatt született, azóta elfelejtett – irodalmi alkotást, amelyek „idealizmust”, heroizmust fejtenek ki.

²² SZABÓ Dezső: *Mussolini*. Ludas Mátyás kiadás, Budapest, 1935. – Kevéssé ismert tény, hogy a Mussolini-kultuszban osztoztak még a magyar cionisták is. Újságjuknak, a Zsidó Szemlének főszerkesztője, Schön Dezső határozottan pozitívumnak látta azt, hogy a szélsőséges, „revizionista” cionisták külsőségeikben – köszöntés, a vezér „Ducé”-nak szólítása – az olasz fasisztákat utánozzák. Lásd erről: SZALAI Miklós: Cionizmus, neológia, ortodoxia. A magyar zsidó identitás dilemmái a két világháború között. *Múltunk*, 2004/3.

²³ DR. KRISZTICS Sándor: *Az olasz fasizmus közigazgatási rendszere*. Különlenyomat a Városi Szemle XVII. évfolyamából. Budapest székesfőváros házyomdaja, Budapest, 1931. 39.

²⁴ DR. PAP József: *A fasizmus vezéreszméi*. (A magyar jogászegylet 1936. november 21-i ülésén tartott előadás.) Jogállam kiadása, Budapest, 1937. 4.

a korszak félhivatalos ideológusainak, véleményformáló gondolkodóinak egyike is elsősorban nagy és ambiciózus államférfinak látta és láttatta Mussolinit, bár tisztában volt azzal is, hogy Machiavelli, Nietzsche, Sorel és Pareto filozófiai eszméi erősen hatottak a fiatal Mussolini eszmei-politikai fejlődésére. Kornis nem átmeneti sajátosságának látta a fasizmus diktatórikus, antiparlamentáris, elitista jellegét, hanem úgy gondolta: a többségi elv tagadása lényegi vonása az olasz fasizmusnak.²⁵ Tisztában volt Mussolini határtalan hatalomvágyával, agresszivitásával, de csak antidemokratikus, nem pedig amorális eszmének látta a fasizmust: nem marasztalta el erkölcsileg úgy, mint Lenint és a bolsevizmust.²⁶

Kosztolányi Dezső is lefordította a Duce egyik félhivatalos életrajzát – habár a szakirodalomban vita folyik arról, hogy fordítóként milyen mértékben azonosult a könyv mondanivalójával.²⁷ A Kosztolányi jobboldali és szélsőjobboldali megnyilatkozásaival kapcsolatos tudományos vita azonban elsősorban akörül folyik, hogy az *Új Nemzedék* hírhedt „Pardon” című rovatában – melyet Kosztolányi szerkesztett – megjelent publicisztikák közül melyeket írta Kosztolányi, s milyen mértékben fejezik ki azok az író valódi nézeteit. Ámde a „Pardon” megnyilatkozásai elsősorban a *zsidókérdést* érintik – márpedig önmagában abból, hogy Kosztolányi antiszemita volt (vagy nem volt az), *nem* következik semmiféle pozitív vagy negatív viszonyulás az olasz fasizmushoz. Mindamellett Lengyel András tanulmányai jó érveket hoznak fel amellest, hogy az író – a maga hol felvállalt, hol letagadott – antiszemizmusa mellett a politikában a „nagy közös célok”, a „nemzeti egység”, a „kultúra fennmaradása” érdekében elfogadhatónak tartotta az erőszakos eszközöket, az emberi jogok megsértését, s magát a haladással és a

²⁵ KORNIS Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. Franklin Társulat, Budapest, 1943. II. 114.

²⁶ Uo. 179.

²⁷ M. G. SARFATTI: *Mussolini élete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1932. Szegedy-Maszák Mihály szerint Kosztolányit az 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés, illetve az ennek nyomán hivatalos oldalról jött „biztatás”, nem pedig az ideológiai rokonszenv készítette az életrajz lefordítására.

demokráciával szemben szkeptikusnak, reakciónak vallotta.²⁸ Határozottan antifasiszta tehát Kosztolányi bizonyosan nem volt.

A harmincas évek elején az olasz fasizmus és a pápaság, a katolikus egyház viszonya megromlott. A pápaság korábban „kivonult” a fasizmussal szembeszegülő olasz kereszténydemokrácia mögül, és hálás volt Mussolininak, amiért az a lateráni egyezményvel végre rendezte a pápaság 1870 óta rendezetlen államjogi státusát. XI. Pius pápa energikus és a kor új viszonyaira nyitott személyiségének vezetése alatt azonban az egyház egyre inkább önálló társadalmi-politikai szerepvállalásra törekedett, mert az első világháború utáni Európában a vallás társadalmi és szellemi szerepe felértékelődött. Az emberiség kiábrándult az első világháború előtti korszak eszményeiből, a liberalizmusból és a technikai haladásból, és sokan úgy érezték: a válságba került emberiségnek, illetve a nyugati kultúrának az istenhit, vagy akár a tételes vallás kell hogy irányt mutasson. Ámde a totális olasz fasizmus *mindenfajta* civil társadalmi szerveződést üldözött, vagy legalábbis korlátozott, beleértve a vallásos társadalmi szervezeteket (mindenekelőtt a katolikus ifjúság mozgalmait) is. XI. Pius – aki a lateráni egyezmény után azt mondta: a Duce visszaadta Olaszországot Istennek és Istent Olaszországnak²⁹ – és vele együtt a katolikus egyház rádőbbsent: nem tudják kihasználni a lateráni egyezmény által teremtett új társadalmi cselekvési terepet. Ezért az 1931-ben megjelent *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklika már – jóllehet óvatosan – bírálta a fasizmust, és egy sajátos, *önálló* katolikus korporativista alternatíva kidolgozásával kísérletezett. (A konkrét hatalmi konfliktus persze csak felszínre hozta a két fél közötti mélyebb, *világnézeti* konfliktust, hiszen a kereszténység az ember méltóságát, küldetését, jogait Isten világregndjéből eredezteti, s ebből következik *univerzális* erkölce, amely össze-

²⁸ LENGYEL András: A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok. Nap Kiadó, Budapest, 2013. 148–179. és 180–195.

²⁹ Richard J. WOLFF: Italy: Catholics, the clergy and the church – complex reactions to fascism. In: *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919–1945*. Ed. Richard J. WOLFF–Jörg K. HOENSCH. Social Science Monographs, Columbia University Press, New York, 1987. 136.

egyeztetetlen a faszizmusnak a nemzetet, az államot végső értéként hiposztazáló világnézetével.)

A katolikus egyház új törekvései összecsengtek a magyar katolicizmus ama köreinek aspirációival, amelyek egyre kevésbé voltak elégedettek az egyháznak és a keresztény politikai pártoknak a Bethlen-rendszerben betöltött „segédcsoport”-szerepével, a pusztá konzerválással. A gazdasági világválság, az éleződő szociális válságjelenségek is arról győzték meg a szociális kérdésekről is gondolkodó, a modern élet kihívásaira választ kereső magyar katolikus köröket – mindenekelőtt a jezsuitákat –, hogy a magyar katolikusoknak ki kell lépniük a maguk korábbi, pusztán „konzerváló” szerepéből, bírálniuk kell a társadalmi *status quot*. Az önálló katolikus alternatíva keresésének része volt a faszizta Olaszország bírálata is. Természetesen ez az önálló katolikus társadalmi alternatíva nálunk is nagyon sokszor a liberális demokráciával szembeni élesen kritikus, korporativista eszmeiséget jelentette.³⁰

Ezért a *Magyar Kultúrában*, a jezsuiták közéleti folyóiratában váratlanul olyan cikkek kezdtek megjelenni, amelyek kritikusan vizsgálták az olasz faszizmust, és nem is pusztán annak az Egyház szabadságát érintő lépései miatt. Megállapították, hogy Olaszországban igenis diktatúra van, amelyet az értelmiség egyre inkább a szabad gondolkodást gúzsba kötő kényszerzubbonynak érez, s a végtelenségig nem igazolhatják a faszizmus gyakorlati eredményei sem. Az olasz faszizmus, mondták, valójában nem oldotta meg a szociális kérdést, a *Carta del Lavoro* „írott malaszt” maradt. Mussolini személyét még ezek az írások is kímélték, ámde azt hangoztatták: a faszizmus „ugyan naggyá szeretné tenni a hazát, de a maga módján: gyűlöletre, erőszakosságra és önteltségre nevelve”.³¹

Ezeknél a cikkeknél fontosabbak, érdekesebbek azok a katolikus társadalomtudományi művek, amelyek a faszizmus

³⁰ A harmincas évek katolikus eszmei útkeresését kiválóan feldolgozta: PETRÁS Éva: *„A splendid return”. The intellectual Reception of the Catholic Social doctrine in Hungary (1931–1944)*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Department of Theology&Religion, Budapest, 2011.

³¹ MÜLLER Gyula: *A faszizmus krízise*. Magyar Kultúra, 1931/I. 313.; Névtelen: *Faszizmus és katolicizmus*. Magyar Kultúra, 1931/II. 5.

komoly, kritikus *elemzésével* is próbálkoznak.³² Ilyen Kovrig Béla *Fasizmus – hitlerizmus*³³ – című könyve. Kovrig olyan új koreszmének tartja az olasz és a német fasizmust, amelyeket a kor szükségletei hívtak életre, s jelentőségük ezért nem korlátozódik Olasz- vagy Németországra. A fasizmust alapvetően a liberális, pusztán jogi funkciókra korlátozódó „éjjeliőr-állam” elégtelensége hívta életre, mindamellett azonban az olasz és a német fasizmus egyaránt egyfelől a két ország eszmetörténetében, másfelől az államalkotás nehézségeiben, a viszonylag későn létrejött egységes nemzetállam „szervetlen” jellegében gyökeredzik. A kettő között radikális különbséget kell tenni, mert amíg az olasz fasizmusban az állam öncélú, addig a nácizmusban az állam csak az árja faj, a nép (*Volk*) képességei kibontakoztatásának és a fajtisztaság megőrzésének az eszköze. Kovrig egyébként nemcsak azért veti el a nemzetiszocialista eszmét, mert abszolutizálják a „faj”-t mint értéket, hanem azért is, mert a fajelméletet tudománytalannak tartja. A lényeg, hogy mindkét államfelfogás keresztényietlen: mindkettő totálisnak tartja az államot, nem ismer el vele szemben semmiféle természet adta jogokat. A keresztény társadalmi tanítás szerint viszont az egyéneknek és az alsóbb fokú közösségeknek (mindenekelőtt a családnak) természettől (voltaképpen Istentől) adott jogai és feladatkörei vannak; az állam csak egy az emberek lehetséges közösségei közül, és csak azokat a társadalmi feladatokat kell és szabad elvégeznie, amelyekkel az alsóbb szintű közösségek valamiért nem tudnak megbirkózni.

Kovrig minden szempontból szigorúbban ítéli meg a német nemzetiszocializmust, mint az olasz fasizmust. Az olasz fasiszta korporációk valóban a tőke és a munka ellentétét kívánják felol-

³² Természetesen korszakunkban megjelentek Magyarországon – mindenekelőtt a szociáldemokrata, marxista oldalról – a fasizmust kategorikusan elutasító munkák is, amelyek részletes ismertetését azonban nem tartjuk feladatunknak, hiszen ezek a magyar közgondolkodásba értelemszerűen nem épülhettek be. Lásd például a kommunista HARASZTI Sándor: *Mi a fasizmus?* c. brosrúráját (Társadalmi Szemle Könyvtára, Budapest, 1931.). Haraszti a fasizmust egyértelműen a tőkés oszttályuralmával azonosítja, a dolgozó oszttályok elnyomása és megosztása eszközének tekinti.

³³ KOVRIG Béla: *Fasizmus – hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika.* Gergely R. könyvkereskedése, Budapest, 1934.

dani, és az „egész embert” (a maga kulturális, erkölcsi, emberi dimenzióival együtt) akarják beépíteni a nemzeti közösségbe. A nácik által tervezett „rendi” közösségek viszont egyfelől csak gazdasági mivoltában közelítik meg az embert, másfelől pedig voltaképpen katonai szervezetek, hiszen Hitler – Mussolinival ellentétben – nem élt benne a munkásság osztályküzdelseiben, hanem katona volt, és a civil életben is az maradt. Az olasz fasizmus nacionalizmusát szerinte átszövi az egyetemes humanizmus eszménye is, a nácik nacionalizmusa viszont egyedül a német nép versailles-i megaláztatására adott kétségbeesett és elvakult reakció.³⁴

Kovrig, amikor az olasz fasizmus gazdaságpolitikai és szociálpolitikai intézkedéseit és intézményeit ismerteti, az elismerést kritikával vegyíti. Tagadja például azt, hogy a munkavállalók kényszer hatása alatt lépnek be az olasz fasiszta szakszervezetekbe; szerinte a viszonylag alacsony szakszervezeti és párttagság azzal magyarázható, hogy a fasiszták meg akarják tartani a mozgalom „elit” jellegét, nem akarják lelkesedés és ideológiai meggyőződés nélkül belépett tömegekkel „felvizezni” a szervezeteiket. Elismeri ugyan, hogy egy titkos és tiszta választáson a lakosság többsége valószínűleg a kormány ellen nyilatkozna, „de vajon hol nem, ahol a mostoha viszonyok folytán a demagógnak dús babér terem”.³⁵ Leírja, hogy a szakszervezetek létrejötte, vezetőik megválasztása az állami és pártszervek ellenőrzése alatt áll, de ez nem indítja arra a felismerésre, hogy az egész olasz korporációs rendszer csak látszat-érdekképviselő. A *Carta del Lavoro*t Kovrig olyan semmitmondó elvi deklarációnak tekinti, amelyből mindenfajta – akár szabadversenyes, akár szocialisztikus – gazdaságpolitika levezethető. Az olasz kormány tényleges gazdaságpolitikai intézkedéseit – például a külföldi tőkének az országba csábítását a vállalkozás szabadságának hangsúlyozásával – is *ad hoc* jellegűeknek, nem pedig valamiféle, a kapitalizmus és a szocializmus közötti tényleges harmadik rendszer építésének tartja.³⁶ (Más magyar szerzők

³⁴ Uo. 43.

³⁵ Uo. 74.

³⁶ Uo. 78.

azt állították: a fasizmus jogrendjében is rögzítette a tulajdonjog szükséges társadalmi funkcióját, a magántulajdont terhelő társadalmi kötelezettségeket, és bár elismerték, hogy a fasizmus a lehetséges állami beavatkozás konkrét tartalmát a „közjó” homályos kategóriájának rendelte alá, mégis hangsúlyozták: a fasiszta jog elsőként biztosította az egyéni és a közérdek harmóniáját.)³⁷

Kovrig Béla végső konklúziója ez: „A fasizmus és a hitlerizmus ma minden, csak nem társadalmi reform. Mussolini átgyúrta az olaszok államát, új intézményekkel új keretet adott a nép életének, eszméket és eszményeket is adott, de az ember életbeállítására, egyéni és csoportönzése, a társadalom belső ellentéte változatlan maradt. A tőke és a munka perében felfüggesztették az eljárást, de a pör tovább folyik a lelkekben. A társadalmi jogszolgáltatás lépett az osztályok ökljoga, az osztályok önvédelme helyébe; mi haszna, ha a milícia öklével kell biztosítani az ökljogról való formális lemondást?”³⁸

(Egy ideig, az osztrák köztársaság bukása és az Anschluss közötti időszakban az olasz és a német „mintát” egyaránt elvető katolikus társadalomteoretikusok – így Kovrig Béla is – a Dollfuss vezette Ausztriában látták azt a modellt, amely megvalósíthatná a katolicizmus társadalmi tanítását, az „újrendi” társadalmat.)

Azok, akik nem a katolikus társadalmi tanítás elvont álláspontjáról, hanem egyszerűen a kor új szükségleteit elemezve ítélték meg a fasizmust, persze több pozitívumot tudtak találni benne. Ottlik László szerint például a diktatúrák a modern korban nem átmeneti, patológikus, hanem szükségyszerű történelmi jelenségek. A parlamentekben – szükségképpen – az egymással ellentétes csoportok érdekei ütköznek, a nemzeti jövedelem újraelosztásáért folyik a harc. Ez csak akkor nem vezet kibékíthetetlen, a közérdek rovására menő konfliktusokhoz, ha a társadalmi többlettermék mennyisége gyorsan emelkedik. Olyan országban azonban, és akkor, amikor a nemzeti jövede-

³⁷ Lásd például IBRÁNYI István: *Az olasz korporatív rendszer tulajdonjogi felfogása*. (Klny. a Szociális Szemle 1940. március 1-jei számából.) Budapest, 1940.

³⁸ KOVRIG Béla: i. m. 114.

lem elosztható mennyisége túl kicsi, a konfliktusok közepette valamilyen, a parlamenti harcoktól független tekintélynek kell biztosítania a közérdek érvényesülését. Ez monarchia vagy diktatúra egyaránt lehet. Mindamellett Ottlik szerint a parlament sem felesleges; ne legyen a parlamenté a politikai főhatalom, de reprezentálja a társadalom érdektagoltságát. Ennek érdekében viszont a parlamentet – legalábbis java részben – a társadalom hivatási, gazdasági, és kulturális tagoltságának megfelelően kell összeállítani, hiszen mindenki a saját hivatása körében tudja megállapítani azt, kire bízhatja érdekeinek képviselését. Emellett a hivatások képviselői professzionális szempontok szerint, nem pedig a kormány erősítésének vagy megbuktatásának szándékával tudnak hozzászólni a problémákhoz. A fentiekből már sejthető, hogy az „ideális”, korszerű államformának Ottlik Mussolini fasizmusát tartja, bár természetesen hangsúlyozza, hogy más országoknak nem kell kritikátlanul lemásolniuk azt.³⁹ Egyébként szerinte a rendszer a diktatúra lebontásának irányában halad: „A leghivatottabb, leginkább gondviselészerű diktatúra is csak félig töltötte be hivatását, ha a maga lebontásának útját nem tudja előkészíteni. Mussolini útja ezért visz a diktatúrától ama korporatív állam felé, amely az egyéni szabadságot az ifjú állami rend és a közjólét érdekeivel igazságosan összeegyeztetni igyekszik.”⁴⁰

A kommunizmussal szimpatizáló nyugati baloldali szerzőkhöz hasonlóan más magyar szerzők a fasizmus diktatórikus jellegét *átmeneti jelenségnek* tartották, amely idővel át fogja adni helyét valamilyen, a társadalom érdekeit demokratikus módon megjelenítő rendszernek – mi több, az államélet bizonyos reformjai szerintük már most is ebbe az irányba mutatnak. A fasiszta diktatúra a kommunista veszéllyel, a társadalom szét hullásával szembeni szükséges védekezés volt, amely a lakosság többségének támogatását élvezi, és végső soron „Átmenet az anarchiáig fajult politikai szabadság Olaszországtól az új,

³⁹ OTTLIK László: Parlamentarizmus és diktatúra. *Magyar Szemle*, 1932. április. 387–411.; május. 97–110.; július. 288–311.

⁴⁰ OTTLIK László: *A politikai rendszerek*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. 527.

fasiszta Olaszország felé, amelyben a szabadságjogok nem a politikai anarchiát, hanem a közjót fogják szolgálni.⁴¹

Akadtak olyan elemzők is, akik világosan látták, hogy az olasz korporatív gazdaságirányítási rendszer nem a diktatúra valamiféle lebontása, átalakítása, hanem inkább a fasiszmus alapeszméjének szükségszerű következménye, kiegészítője a gazdasági életben: az egyént és a társadalmat az államnak, az államban megtestesülő nemzeti akaratnak totálisan alá kell rendelni. De ezek a szerzők is figyelmeztettek rá, hogy a korporatív gazdaságirányítás rendszere még kialakulatlan (az olasz korporációk teljes rendszerének kiépítése elhúzódott egészen 1937-ig), ezért nem szabad elhamarkodott ítéletet mondani róla.⁴²

A fasiszmus gazdaságpolitikáját elemző magyar szakemberek rendszerint kiemelik a sikereket a talajjavítás, az energiagazdálkodás (a vízienergiában rejlő új lehetőségek kiaknázása), a középítkezések, az ipar belföldi nyersanyagokkal való ellátása, az ipari növények termesztése terén.⁴³ Mindamellettt fenntartásokat is megfogalmaznak a fasiszmus autarchista gazdaságpolitikájával szemben. Rámutatnak arra, hogy a nemzetközi munkamegosztásban rejlő költségsökkentési lehetőségeket az olasz stratégiával nem lehet kiaknázni; Olaszország azonban – különösen az abesszín háború után – a gazdasági szankciók miatt rákényszerült erre a fajta gazdaságfejlesztési stratégiára. A fasiszmus a kedvezőtlen külkereskedelmi mérlegre hivatkozva folytatja ezt a gazdaságpolitikát, és újabb és újabb áldozatokat kér az olasz néptől.⁴⁴

A kortárs elemzők azonban általában valamiféle „egységes” stratégiának látják és láttatják az olasz fasiszmus gazdaságpolitikáját – például a talajjavítás szerintük egyszerűen a feljavítható területek megfoglyozása miatt lassult le⁴⁵ –, s nem

⁴¹ FREY András: *Az új fasiszta alkotmányreform*. Magyar Szemle, 1928. március. 274–277.

⁴² DR. UJPÉTERI Elemér: *Az olasz korporatív törvényhozás*. Mérnökök Nyomdája, Budapest, 1936. (Egyetemi Olasz Szövetség Kiadványai.) 16.

⁴³ DR. PODRABSZKY István–INCZE Pál: *Mussolini gazdasági eredményei*. Budapest, 1938. (Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga 14. sz. kiadványa.) 21–25.

⁴⁴ Uo. 49.

⁴⁵ Uo. 69.

vesznek tudomást Mussolini gazdaságpolitikájának cikkcakkjairól. Ebben az esetben például arról van szó, hogy a valóban nagyszabású és eredményes talajjavítási munkálatokat a rendszer „falusiasító” politikája tette szükségessé, az, hogy növeljék a népszaporulatot és elérjék, hogy Olaszország önellátó legyen. Ennek megfelelően a lassulást is politikai okok motiválták: a falusiasító politika kiélezte a rendszer és az ipari nagytőke lentéiteit, s a Duce az utóbbi szempontjai mellett döntött.⁴⁶

A fasizmus gazdaságpolitikájának hazai méltatói általában kiemelték azt a tényt, hogy az olasz gazdaság relatíve stabilnak bizonyult a gazdasági világválság viharai közepette. Ám elhallgatták, hogy ennek háttérében nem feltétlenül a fasizmus gazdaságpolitikája állt, hanem az, hogy az olasz mezőgazdaság zömmel a belső piacra termelt, s mivel ebben a szektorban fennmaradt a vásárlóerő, ez valamennyire csökkentette a többi gazdasági szektor gondjait is.⁴⁷

Ugyanakkor a fasizmus gazdasági eredményeit a jobboldali elemzők is több ponton vitatják. E sajátos autarkias gazdaságpolitikát vizsgálva, összevetve előnyeit és hátrányait – például azt, hogy kétségtől új iparágak jöttek létre, csak hogy nemzetközi viszonylatban ezek túl nagy költséggel termelnek, s ezért ha a világkereskedelem szabadabbá válik és a nemzetközi forgalom megerősödik, akkor ezek az iparágak vissza fognak fejlődni – a Mussolini nagyságát zengő elemzők is kénytelenek elismerni: „A gazdasági helyzet – bár az öt és félmillió népszaporulat megélhetése biztosítva van – nem javult feltűnő mértékben...”⁴⁸

Varga István, a kiváló közgazdász és statisztikus (1895–1962) is írt egy alapos elemző tanulmányt a fasizmus gazdaságpolitikájáról – éspedig éppen akkor, amikor a régóta tervezett korporatív rendszer kezdett konkrét szervezeti alakot ölteni Olaszországban.⁴⁹ Varga azonban a korporativizmusnak nem

⁴⁶ ORMOS Mária: *Mussolini*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 94.

⁴⁷ Uo. 125.

⁴⁸ PODRABSKY István–INCZE Pál: i. m. 114–115.

⁴⁹ VARGA István: *A fasizmus gazdaságpolitikája*. Közgazdasági Szemle, 1934. november–december. 470–494.

tulajdonított túl nagy jelentőséget, hanem úgy vélte: a *valódi*, a korporációk kezébe valóságos gazdaságirányítási hatalmat adó korporatív rendszer áttekinthetetlen tervezéshez, következőképpen gazdasági káoszhoz vezetne, ezért maguk a fasiszták is visszakozni fognak tőle a gyakorlatban. Egyebekben Varga – a többi magyar elemzővel ellentétben – úgy látta, hogy a fasizmusnak nincs igazi, saját gazdaságpolitikai koncepciója, hanem ugyanazt a rögtönzésekkel tarkított liberális gazdaságpolitikát folytatja, mint a korszak legtöbb állama – kivéve a *Carta del Lavoro*t, a munkavállalói érdekvédelmet. Ezt Varga valós pozitívumnak tekinti. Közben megfélemezik arról, hogy a fasiszta érdekegyeztető szervezetben a munkavállalók csak névleg, a fasiszta párt által irányított szindikátusok révén voltak képviselve. A valóságos összeütközések Mussolini és a nagyvállalkozók között zajlottak – és azokban az esetekben, amikor Mussolini álláspontja érvényesült, a diktátor mindig valamilyen, a munkavállalók rovására tett engedménnyel kárpótolta a nagytőke képviselőit.⁵⁰

Specifikus, külön kérdéskört jelentett az olasz fasizmus „birodalomépítő” kalandjának, Etiópia meghódításának a magyarországi megítélése.⁵¹ Mussolinit – amint ezt a magyarok előtt el is ismerte – nem pusztán az olasz nemzeti büszkeség helyreállítása,⁵² s nem is egyszerűen a „birodalomalapítás” ábrándja vezette, hanem az, hogy a fasizmus belső népjóléti reformjainak (mindenekelőtt a talajjavításnak) a potenciálja kimerült, s azt remélte, hogy Etiópia meghódítása révén a nyomorgó, Olaszországban munkát nem találó tömegek helyzetén is javíthatnak. Ezt a célkitűzést olyan olasz propagandahadjárat kísérte, amely az etiópiai viszonyok elmaradottságára – egyebek között az Etiópiában ekkor még tömegesen létező rabszolgaságra – hivatkozott, s azt állította: Olaszország civilizálni fogja és

⁵⁰ ORMOS Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. Polgart Könyvkiadó, Budapest, 2004. 265.

⁵¹ Lásd erről SZÁLINGER Balázs: *Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig*. (Doktori disszertáció.) doktori.bibl.u-szeged.hu/1212/1/dissertatio-SzB.pdf

⁵² 1896-ban Aduánál II. Menelik etióp császár csapatai megalázó vereséget mértek az olasz hadseregére.

felvirágoztatja Etiópiát. Magyarország – némi huzavona után – tartózkodott a szavazástól, amikor a Népszövetség (Anglia nyomására) szankciókat fogadott el az agresszor ellen. Ezzel lényegében Olaszország mellett foglalt állást. A hivatalos magyar álláspont védelmében ekkor nem kisebb személyiség, mint Herczeg Ferenc ragadott tollat.⁵³ Herczeg cikkéből világosan kitűnik, hogy – bár a magyar kormány élén ekkor már a fasizmussal nyíltan szimpatizáló Gömbös Gyula állt – a magyar álláspontot *nem* az olasz fasizmussal – vagy akár az általa hirdetett afrikai „civilizatórikus” küldetéssel – való eszmei rokonszenv határozta meg, hanem egyszerűen az, hogy Olaszország volt az egyetlen nagyhatalom, amely nyíltan és egyértelműen támogatta a magyar külpolitika fő célját: a békeszerződések revízióját. Ezért Magyarország, miközben méltányolta a Népszövetség biztonságpolitikai és nemzetközi jogi szempontjait, nem foglalt állást az etiópiai háború ellen. A kérdésben megszólalt a nagytekintélyű – és a Gömbös-korszakban már liberálisnak számító – Bethlen István is. Bethlen tanulmányában arra hivatkozott, hogy a Népszövetség okmányokban lefektetett alapelvei között szerepel nemcsak a béke védelme (a leszerelés) és az egyes országok nemzeti függetlenségének sérthetlensége, hanem az is, hogy az első világháborút lezáró igazságtalan és állandó nemzetközi feszültségeket teremtő békeszerződéseket felül kell vizsgálni. Addig, amíg ez nem történik meg, nem várható, hogy az egyes országok az első két elvet maradéktalanul respektálják.⁵⁴ Az etiópiai háború kapcsán tehát szinte egyértelmű olaszbarát konszenzus alakult ki a magyar közvéleményben, amely kiterjedt a liberális és a baloldali szerzőkre (pl. Ignotus Pálra) is. Egyedül a polgári radikális Csécsy Imre volt az, aki figyelemreméltó erkölcsi bátorsággal kimondta: az etiópiai háború nem más, mint a fasizmus durva agressziója, egy elmaradott, gyengébb nemzet leigázása.⁵⁵

⁵³ HERCZEG Ferenc: Magyarország Genfben. *Pesti Napló*, 1935. október 15.

⁵⁴ BETHLEN István: Magyarország népszövetségi politikája. *Pesti Napló*, 1935. november 17.

⁵⁵ CSÉCSY Imre: Vesztett ügy védelmében. *Századunk*, 1936. 285–290.; Legyőzöttek és meggyőzöttek. *Századunk*, 1936. 162–168.

A valóságban azonban a háború egészen más következményekre vezetett, mint amit a magyar olaszbarát körök vártak tőle. Olaszország Etiópia kérdésében szembekerült a nyugati nagyhatalmakkal – s ez szükségszerűen a náci Németországhoz való közeledés irányába tolta el az olasz külpolitikát. Olaszország lassanként Hitler (alárendelt helyzetű) szövetségese lett, ez pedig kizárta annak a lehetőségét, hogy az olasz orientáció akár külpolitikai, akár ideológiai értelemben a német orientáció alternatívája legyen Magyarország számára.

Az olasz fasizmusról készült csaknem összes magyar elemzés közös vonása az az állítás: a fasizmus egyáltalán *nem* akcidentális, *nem* patológikus jelenség, hanem szükségszerű következménye a 19. századi gazdasági liberalizmus és a parlamentarizmus elavulásának – valamint Olaszország speciális problémáinak. Sem az egyén és az állam, sem az állam és a gazdaság viszonya nem lehet többé ugyanaz, mint az első világháború előtt volt, az olasz fasizmus pedig az új társadalmi-állami formák keresésének egyik formája. Az egész emberiség azzal a problémával küszködik, hogy a laissez-faire kapitalizmus teremtette gazdasági haladás elviselhetetlen társadalmi konfliktusokat és igazságtalanságokat teremtett, tehát a tőkét meg kell rendszabályozni, ez pedig csak erős központi hatalom révén lehetséges.⁵⁶

Az is közös vonása az elemzéseknek, hogy elismerik Mussolini államférfiúi nagyságát. Megállapítják, hogy a fasizmus valódi nemzeti egységet teremtett Olaszországban, s komoly eredményeket mutathat fel a nemzetnevelés (itt mindenekelőtt a Giovanni Gentile, a fasizmus nagy filozófusa és oktatásügyi szakembere által végrehajtott nagy középiskolai reformra kell gondolnunk),⁵⁷ a közegészségügy terén, a közigazgatás reformjában és Olaszország külső tekintélyének visszaállításában. Abban azonban már nincs egyetértés, hogy az a „közösség”, amelyet az olasz társadalom különböző rétegei között a fasiz-

⁵⁶ Lásd például ZELEY István: *Olaszország közigazgatási reformja a világháború után és a szindikális-korporatív rend*. Szerző kiadása. Budapest, 1936. 152.

⁵⁷ Lásd erről DR. MÁRFFY Oszkár: *A tízéves fasizmus kulturális alkotásai*. Budapest, 1933.

mus és a fasiszta korporációs rendszer megteremtett, mennyire valódi, a társadalom spontán tendenciáiból keletkezett közösség, s mennyire az állami erőszak teremtette *kényszerközösség*. Ennek megfelelően abban sem értenek egyet, hogy mennyire jelent a fasizmus valódi, organikus „harmadik utat” a kapitalizmus és a szocializmus között, s mennyire csak az *ad hoc* gazdaságpolitikai rögtönzések rendszere. Csaknem minden, a fasizmussal rokonszenvező szerző azt állítja, hogy nekünk, magyaroknak mindenestre valamiféle – az „ezeréves alkotmány” által meghatározott – „saját” utat kell követnünk, az új „koreszméket” csak a sajátos nemzeti adottságok által meghatározott módon szabad átültetnünk a magyar talajba.⁵⁸

1938-tól, az *Anschluss* után, amikor Mussolini lényegében „behódolt” Hitlernek, s az olasz fasizmus egyértelműen a hitleri politika járszalagjára került (Olaszországban is bevezették a faji törvényeket), a világválságban új utakat kereső magyar közgondolkodásban az olasz fasizmus szerepe visszaszorult. Azáltal ugyanis, hogy Mussolini a német fasizmus szövetségese lett, megszűnt annak a reménye, hogy Olaszország valamiféle „alternatív”, a liberális demokráciát felszámoló, de a nácizmusnál kevésbé brutális, kevésbé totális – és nem rasszista – fasizmusmodellt kínálna az országnak. Az *Anschluss* után az „alternatív” fasizmust kereső értelmiségiek és politikusok – köztük kezdeti, még nem németbarát korszakában Imrédy Béla, s később Teleki Pál – már nem annyira Olaszország, mint inkább Salazar Portugáliája felé fordultak eszményképért.⁵⁹

⁵⁸ Kovrig Béla: „Ezért miként az északi barnaingesek nem masiroznak a római liktorok faszesei után, mi is tartsuk meg – ha saját természetünk szerint akarjuk élni történelmi életünket – a Szűz Máriás lobogót nemzeti erőgyűjtésünk hagyományos jelképének”. (Kovrig Béla: i. m. 115.)

⁵⁹ Imrédy, miniszterelnöksége kezdeti időszakában, kifejezetten Salazar fellépését utánozta (a kettőjük közötti párhuzamot erősítette, hogy mindketten pénzügyi szakemberek voltak), Teleki pedig először írt Salazar beszédeinek magyarul megjelent gyűjteményéhez. Salazar rendszerét – katolikus-keresztény gyökerein kívül – vonzóvá tette a „mérsékeltbb” magyar jobboldali körök szemében az, hogy Salazar nem törekedett fanatizált tömegmozgalom teremtésére, s rendszeréből – mivel Portugáliában nem éltek zsidók – hiányzott az antiszemitizmus is.